

Erfgoednieuws 02|2024

2 | Nienoord vernieuwd: rijtuigen in een ander licht

5 | Leve het kerkhof! Biodiversiteit rondom Groninger kerken

8 | Taalmodel Martijn Bartelds draagt bij aan voortbestaan Gronings

10 | Verhalen van Groningen: Mobiel zonder paard

11 | Tentoonstellingen en activiteiten

CGTC Centrum
Groninger
Taal & Cultuur

ERFGOEDPARTNERS

Rustplaats van
TRIJNTJE FRISO,
geb. te Luidhorn

In Museum Nienoord in Leek zijn op dit moment grote veranderingen gaande. Een deel van de depotruimte wordt klaargemaakt om museumzaal te worden. In deze ruimte staat bezoekers een interactieve reis door de geschiedenis van de rijtuigen en sleden te wachten aan de hand van verschillende thema's. Het vernieuwde museum opent in het voorjaar van 2025. Charlotte Dommerholt en Ellen Hamberg, allebei via een Mondriaansubsidie werkzaam bij Museum Nienoord, vertellen over de veranderingen die momenteel plaatsvinden.

Tijd voor verandering

Rijtuigen en sleden zijn imposante, soms behoorlijk overweldigende, voertuigen die het straatbeeld bepaalden tot de auto het aan populariteit won. Door de ontwikkelingen in de samenleving kregen rijtuigen een andere betekenis. Ze waren niet langer nodig voor het vervoer van mensen en goederen. Museum Nienoord bewaart deze rijtuigen in haar depot, zodat hun historie niet verloren gaat. En nu is het opnieuw tijd voor verandering. Tijd om de rijtuigen en sleden in een ander licht te laten stralen en het publiek mee te nemen naar vroegere tijden. Met deze plannen krijgt Museum Nienoord er in één

Nienoord Vernieuwt: rijtuigen in een ander licht!

Tekst: Charlotte Dommerholt en Ellen Hamberg / Beeld: Museum Nienoord, Arte del Norte

klap een enorme tentoonstellingsruimte bij, waar het publiek dichtbij de imposante collectie mag komen.

Rijtuig in de samenleving

Het verhaal van de persoon in, op en rond het rijtuig is onmisbaar in deze nieuwe vaste presentatie van de rijtuigen en sleden. Wim Wieringa, al jarenlang gids in het museum, vult aan: 'Tijdens onze rondleidingen zijn mensen vaak verbaasd over de bijzondere verhalen. Niet alleen over de rijtuigen zelf – 'wat zijn het er veel

en wat een ingenieus vakwerk!' -, maar ook over hun gebruikers.' Daarom wordt straks stilgestaan bij verschillende vragen zoals: hoe gingen mensen om met de problemen die rijtuigen met zich meebrachten? In de steden kreeg men namelijk te maken met een mestoverschot door het grote aantal rijtuigen. Welke oplossingen werden bedacht om hiermee om te gaan? En om een bruggetje te maken naar de huidige tijd: hoe kunnen wij ervoor zorgen dat auto's minder vervuilen? Vormen elektrische

auto's een oplossing of brengen die juist weer nieuwe problemen met zich mee? Zou het vervangen van auto's door paard en wagens een oplossing zijn? Door de bezoekers mee te nemen, maar ook stil te laten staan bij de ontwikkelingen van toen en nu, sluit de tentoonstelling goed aan bij hun beleavingswereld. Rijtuigen vormen straks het middel om de lokale, nationale en internationale ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw te belichten. Ze vertellen bovendien de verhalen van mensen, zoals jij en

LICHTTEST MET DE COUPÉ VAN KEIZER WILHELM II.
FOTO: ELLEN HAMBERG

ik, die deze ontwikkelingen ondergingen.

Een tipje van de sluier opgelicht

Aan de hand van verschillende thema's worden onderwerpen verder belicht. Zo is er aandacht voor het vakmanschap van de rijtuigbouwer. Welke vaardigheden zijn hiervoor nodig? Een 'simpele' boerenwagen is niet zo simpel en een klassiek rijtuig kan er juist een zijn die door vele rijtuigbouwers is geproduceerd. Ook internationale ontwikkelingen in de rijtuigbouw hadden invloed op de bouw van nieuwe soorten rijtuigen en vernieuwing van technieken in Nederland.

Zo ging een Nederlandse rijtuigbouwer naar de Wereldtentoonstelling van 1851 in Londen. Hij kwam thuis met een tas vol bouwtekeningen van rijtuigen die hij daar zag en ontwierp een rijtuig dat bekend kwam te staan als 'typisch Gronings'. Ook de rijtuigbouwers ondervonden veranderingen toen de rijtuigen langzaamaan hun populariteit verloren. Ze moesten met hun tijd mee. Sommigen zagen dit niet zitten en sloten hun bedrijf. Anderen floreerden juist door mee te gaan met hun tijd en zich over te geven aan de nieuwe moderne tijd. Hoe werd een bekende rijtuigmaker bijvoorbeeld een bekende in de treinwereld?

Naast ambacht en techniek is er aandacht voor onderwerpen als reizen: hoe is reizen veranderd door de jaren heen? Een reis van Groningen naar Amsterdam kan per trein tegenwoordig binnen drie uur worden afgelegd, maar dat was vroeger wel anders. Men moest de postkoets nemen en na een reis die al een uur of acht duurde, overstappen op een stoomschip die de passagiers via de Zuiderzee naar Amsterdam bracht. Een lange, vermoeiende reis, die ook nog eens prijzig was. Wie waren de mensen die zo'n reis ondernamen en wat beleefden zij onderweg?

De nieuwe tentoonstelling richt zich ook op meerdere topstukken uit de collectie, waaronder een aantal koninklijke rijtuigen die het museum in haar bezit heeft. De combinatie tussen de verschillende lagen in de samenleving zorgt voor een zo compleet mogelijk beeld van de negentiende eeuw. Thema's als 'vrouw op de bok' en 'stad en platteland' dragen bij aan de inclusiviteit van de tentoonstelling van Nienoord Vernieuwt!, waarin ook gemarginaliseerde groepen centraal staan.

De verbouwing

Om het enorme project te realiseren is een externe projectleider ingeschakeld, Willy van der

Schuit. De bouwkundige veranderingen zijn in handen van Bart Kempinga. Daarnaast helpen veel mensen mee, onder wie ook de vrijwilligers van Museum Nienoord. Zo zijn er in de afgelopen maanden al flinke stappen gezet waarbij er voorzetwanden zijn geplaatst en het hele plafond donker is gemaakt. Er wordt nagedacht over de beste presentatie van de objecten in de nieuwe tentoonstelling. Ook zijn klimatologische maatregelen genomen om de functie van het depot, het bewaren van erfgoed onder de best mogelijke condities, te waarborgen. Het depot wordt straks een duidelijk herkenbaar onderdeel van het

HET PLAFOND IS GESCHILDERD EN DE VOORZETWANDEN ZIJN GEPLAATST. HET INSTALLEREN VAN MUSEALE VERLICHTING IS EEN VOLGENDE STAP IN HET PROCES VAN MUSEALISEREN VAN EEN GEDÉEELTE VAN HET DEPOT. FOTO: ELLEN HAMBERG

FOTO: ANTON TIKTAK, ARTE DEL NORTE

museum, maar de vernieuwing gaat verder dan het depot. Nienoord Vernieuwt! heeft betrekking op heel het museum. Hierbij wordt er gewerkt aan een nieuwe huisstijl en zichtbaarheid van het museum. Dat betekent dat de route naar het depot, maar ook naar de rest van het museum wordt verduidelijkt. Verder wordt ook de Oranjerie flink onder handen genomen, waar de kassa

en museumwinkel zich bevinden. De indeling en uitstraling van deze ruimte verandert compleet. Ook is er straks genoeg ruimte om, na bezoek aan een of meerdere tentoonstellingen, na te praten onder het genot van een kopje koffie of thee.

.....

Klaar voor de toekomst

Met dit grote project maakt Museum Nienoord zich op voor de

toekomst. Met het presenteren van de collectie op een vooruitstrevende manier speelt het museum in op veranderingen in de wereld van het culturele erfgoed. De komende tijd gaan wij hard aan de slag om dit mooie project te realiseren en hopen wij jullie volgend voorjaar te verwelkomen in het vernieuwde museum.

Museum Nienoord

Nienoord 1

9351 AC Leek

www.museumnienoord.nl

Eigenlijk is het vreemd: de hokjes die we gebruiken om de wereld een beetje te ordenen, bepalen vervolgens ook weer hoe we die bekijken. Daarbij vallen randfenomenen die in meerdere hokjes passen maar al te gauw buiten het blikveld. Bij Groninger Kerken denken de meeste mensen meteen aan de inzet voor het behoud van monumentale kerkgebouwen. Dat is natuurlijk ook, gezien de naam, niet vreemd. Minder bekend is dat de stichting ook een van de grootste natuurbeheerders van de provincie is.

Misschien is het denken in strikt gescheiden categorieën cultuur en natuur een gevolg van onze gegroeide afstand tot de laatste. Tegenwoordig wordt het dagelijks leven niet meer bepaald door de seizoenen en de steeds wisselende bijbehorende flora en fauna. Die verkerde blik geldt ook voor ons beeld van de kerk in het verleden. Eeuwenlang was die méér dan alleen een gebouw of geestelijk instituut. Op meerdere niveaus was ze onderdeel van het landschap, of een groter 'ecosysteem' aan functies. Om bij de directe natuurlijke omgeving te blijven: de mogelijkheden die deze bood, waren

vaak onderdeel van de 'pastoralia', de kerkelijke goederen waarvan de opbrengsten bestemd waren voor de pastoor, later voor de dominee. Zwemmen, zingen, zoemen, koeren. Kerkdienaren waren voor een deel van hun inkomen tot ver in de negentiende eeuw afhankelijk van het boerenbedrijf. Op menig kerkhof graasden dan ook schapen van de dominee of koster. Natuurlijk leverde een appelhof bij de pastorie vers fruit. Een viskenij (visvijver), zoals nu nog aanwezig in Slochteren, zorgde er voor dat in de pastorie verse vis op tafel kwam. Duiventillen bij de pastorie, op

Leve het kerkhof! Biodiversiteit rondom Groninger kerken

Tekst: Martin Hillenga / Beeld: Albert-Erik de Winter, het kerkhof van Wittewierum

BEELD: DE PLAATSELIJKE COMMISSIE IN THESINGE IN ACTIE; FOTO: MIRIAM VAN DER WAART

het kerkhof of soms zelfs óp de kerk, zorgden voor vlees. Bovendien bracht de duivenmest het nodige op. Een opmerkelijk overblijfsel van het benutten van de natuurlijke omgeving is te vinden in Engelbert. De pastoor daar ving in de late middeleeuwen jonge spreeuwen voor in de pastei of soep – de gaten voor de ‘spreeuwenpotten’ zitten er nog in de kerkmuur. Oldambtster kerken hadden in de achttiende eeuw inkomsten uit het ‘iemengeld’ (ieme = Gronings voor bij) dat betaald moest worden voor het plaatsen van bijenkorven in de nabijheid van de koolzaadvelden in de nog jonge Dollardpolders. De voorbeelden van een vergeten, soms ook verdwenen wereld zijn legio.

Beetje boswachter

Groninger Kerken bezit behalve meer dan honderd kerkgebouwen ook zo’n ruim 60 kerkhoven en -terreinen en een tiental pastorieuinen. Die krijgen dezelfde aandacht als de gebouwen, natuurlijk vanwege heel andere redenen dan in het verleden. Het beheer ligt in het verlengde van de maatschappelijke doelstelling van de stichting. Al vroeg, in de jaren zeventig, kreeg het ‘ensemble-denken’ bij Groninger Kerken voet aan de grond: de directe omgeving is net zo belangrijk als de kerk zelf. Niet alleen vanwege de cultuurhistorische waarden – denk aan funerair erfgoed zoals grafzerken, kerkhofhekken en baarhuisjes – maar ook door het belang van flora en

fauna. De afzonderlijke terreinen zijn misschien maar postzegels in een groter geheel, maar alles bij elkaar gaat het toch om een groot natuurgebied. In plaats van één groot bos, bezit Groninger Kerken bijvoorbeeld al gauw meer dan enkele duizenden bomen. Daarmee is de stichting ook een beetje boswachter.

Oases

De kerkterreinen zijn oases van rust in een drukke omgeving. De locaties zijn daardoor aantrekkelijke schuil- en broedplaatsen voor allerlei dier- en plantensoorten. Bomen krijgen er de kans oud te worden en bieden onderdak aan vogels. Groenblijvende soorten zoals taxus en hulst zijn geschikt als overwinteringsplekken (‘roestplaatsen’) voor groepen ransuilen. Een enkele vleermuissoort benut boomholtes als zomerverblijf en gebruikt het kerkhof als foerageergebied. Een verscheidenheid aan bloeiende bloemen is aantrekkelijk voor insecten. Paddenstoelen hebben het op veel plekken moeilijk door de overdadige bemesting maar op kerkhoven is door de onberoerde bodem een rijkdom aan soorten te vinden. Op grafstenen en kerkhofmuurtjes groeien soms zeldzame mossen, korstmossen en varens. Kortom: het kerkhof leeft!

De zorg voor deze groene ‘stepping stones’ is hard nodig. Veel soorten hebben hinder van menselijke activiteit zoals uitdijende bebouwing. Neem nu het ‘kerkigste’ dier van allemaal: de kerkuil. Die broedt vandaag de dag bijna niet meer in kerkstorens. Door twintigste-eeuwse dorpsuitbreidingen is de afstand tussen storens en akkers en weilanden, waar kerkuilen hun voedsel vinden, te groot geworden. Het steeds op en neer vliegen is voor de

vogels eenvoudigweg te uitputtend. De meeste kerkuilen broeden daarom nu in boerenschuren in het landelijk gebied.

'30 by 30'

Een tweede reden om extra zorg te besteden aan de natuur op kerkterreinen is klimaatverandering. Door de drogere en hetere zomers en nattere winters hebben oude inheemse soorten het moeilijk. Bovendien worden ze bedreigd door exoten, die wél goed gedijen onder deze veranderde omstandigheden.

Biodiversiteit is cruciaal in een tijd van klimaatverandering. Hoe diverser de soortenrijkdom in een gebied is, en hoe meer verbindingen er onderling zijn tussen dieren, planten en schimmels, des te beter is dat bestand tegen veranderingen en bedreigingen. Vergelijk het met een kerktoeren: die stort ook niet meteen in als je een aantal stenen weghaalt. De stenen in de omgeving vangen de druk wel op, maar die moeten dan wel stevig genoeg zijn.

Met een goede inrichting en beheer bieden kerkterreinen een enorme kans voor meer biodiversiteit. Met Landschapsbeheer Groningen ontwikkelde Groninger Kerken daarom het programma 'Biodiversiteit op kerkhoven en begraafplaatsen'. Dit is een – bescheiden – bijdrage aan de doelstelling '30 by 30' die in 2022 gesteld werd op de Biodiversiteitsconferentie van de Verenigde Naties: wereldwijd moet in 2030 van de natuur op land en op zee 30 procent beschermd zijn.

Euwen en seizoenen

Een tiental kerkhoven is geselecteerd voor deelname. Afgelopen voorjaar ging na een uitgebreide soorteninventarisatie het project

van start, onder meer in Thesinge. De plannen voor deze locatie zijn bijzonder omdat ook de cultuurhistorie van de locatie in de plannen is verwerkt: het kerkhof ligt op het voormalige kloosterterrein, het huidige kerkgebouw is een restant van een ooit veel grotere kloosterkerk. Voor het beplantingsschema vormden de manuscripten die de nonnen van Thesinge in de middeleeuwen vervaardigden een inspiratiebron. In de randversieringen van de handschriften komen onder andere dag- en nacht-koekoeksbloem, viooltjes en kluwenhoornbloem (een eenjarige uit de anjerfamilie) voor. Straks groeien die ook weer op het kerkhof. Bovendien worden door de aanplant van afwisselend bloeiende bollen de

contouren van het omstreeks 1600 verdwenen klooster weer zichtbaar gemaakt. Daarnaast is bij enkele bomen klimop aangeplant. De gedachte dat dit de gezonde bomen verstikt is wijdverspreid maar onjuist: klimop is onschadelijk en biedt juist een prachtige schuil- en voedselplek voor insecten en vogels. Die kunnen, net als egels, ook terecht in de gecreëerde takkenril. Op het kerkhof komen ook nog nieuwe bomen. In het komende najaar en de winter zal Landschapsbeheer Groningen, samen met de vrijwilligers van de Plaatselijke commissie van de desbetreffende kerken, de aanplant ervan uitvoeren. Want de seizoenen, die bestaan nog steeds.

BEELD: ALBERT-ERIK DE WINTER, EEN ATALANTA OP EEN GRAFZAK IN DEN HAM.

Martijn Bartelds promoveerde in november 2023 in het Academiegebouw van de Rijksuniversiteit Groningen als eerste promovendus vanuit Centrum Groninger Taal & Cultuur. Hij verdedigde zijn proefschrift cum laude. De leden van de beoordelingscommissie en promotor Martijn Wieling waren lovend over Martijn. En hoe breng je dat beter onder woorden dan: 'kon minder!' Ook Martijn Bartelds zelf straalde: 'Ik heb er extreem van genoten.'

Taalmodel Martijn Bartelds draagt bij aan het voortbestaan van het Gronings (en andere minderheidstalen)

Tekst: Sisi van Halsema / Beeld: Stella Dekker

De afgelopen vier jaar wijdde Martijn aan het ontwikkelen van verschillende computermodellen voor talen. 'De laatste jaren zijn grote computationele taalmodellen heel erg in opkomst,' vertelt Martijn. Denk bijvoorbeeld aan Alexa of aan ChatGPT. 'Zulke modellen worden getraind op grote hoeveelheden data van een taal om zo de structuur van deze taal te leren. Je

kan daarvoor tekst gebruiken, maar ook – zoals in ons geval – spraakdata.' Grote computationele taalmodellen werken vaak goed voor grote talen, zoals voor het Engels. Maar voor kleinere talen, bijvoorbeeld minderheidstalen, werken de programma's veel minder goed. Dat komt omdat er veel minder spraakmateriaal van kleinere talen

beschikbaar is. Tijdens zijn PhD onderzocht Martijn hoe je die grote taalmodellen zo kan aanpassen dat ze ook voor kleinere talen als het Gronings gebruikt kunnen worden.

Taalvariatie

Het onderzoek van Martijn heeft twee hoofdlijnen: de eerste gaat over dialectometrie, het gebied van taalkunde dat verschillen

tussen taalvarianten meet, of eigenlijk: de afstand tussen talen. Martijn bekeek hoe taalmodellen ingezet kunnen worden om taalvariatie op automatische manier in kaart te brengen. Voorheen was het in kaart brengen van taalvariatie een tijdrovende klus. Hiervoor moesten namelijk audio-opnames getranscribeerd worden in fonetisch schrift. Het taalmodel van Martijn kan kaarten genereren die behoorlijk accuraat de spraakverschillen in Nederland visualiseren. 'We hadden zes seconden aan spraak voor ongeveer honderd

plaatsen in Nederland. Dat is erg weinig. En toch weet het model de grote verschillen uit elkaar te halen, tussen bijvoorbeeld Limburgs, Fries en Nedersaksisch.' Maar het programma kan ook kleinere spraakverschillen onderscheiden, tussen bijvoorbeeld de stad Groningen en het Hogeland.

Groningse Google Assistent

Het tweede deel gaat over het ontwikkelen van spraaktechnologie, bijvoorbeeld spraakherkenning. Dat betekent dat het computerprogramma spraak kan omzetten in tekst. 'Google, wat eten wie vandoemd?' Wilde je altijd al in het Gronings je telefoon bedienen? Hoewel dat voorlopig nog toekomstmuziek is, brengt het onderzoek van Martijn de optie van een Groningse Google Assistent dichterbij.

'Een systeem dat audio kan omzetten naar tekst, dat hadden we voor het Gronings niet', legt Martijn uit. 'In mijn proefschrift laat ik zien dat we een heel eind kunnen komen: ongeveer 70% van het Gronings kan het programma goed herkennen.'

Deep learning

Aan dit soort computermodellen komt deep learning te pas: een vorm van kunstmatige intelligentie waarbij computers patronen

leren herkennen. Maar voor deep learning is enorm veel data nodig. Die data gebruikt de computer namelijk om te toetsen of hij de patronen goed herkent. Zo past het model zichzelf steeds verder aan: het leert van de data.

Uitdaging

De grote uitdaging was dat er heel weinig Groningse spraak beschikbaar is. 'Daar hebben we een paar trucs voor bedacht, waardoor we kleine hoeveelheden van het Gronings kunstmatig kunnen vermeerderen.'

'Als je vier uur hebt aan Groningse spraak, dan kan het computerprogramma daar zelf meer van maken. We hebben aangetoond dat dat effectief is om de kwaliteit van de spraakherkenning te verbeteren,' legt Martijn uit. 'Dus je begint met het grote taalmodel, dat gewend is aan talen als Engels, Nederlands en Duits. Dan pak je de beschikbare data in het Gronings, en je probeert alle informatie die dat model ooit heeft gezien te gebruiken om zelf Gronings aan te leren.'

Maatschappelijk impact

Wat Martijn zelf zo mooi vindt aan dit proefschrift, is dat dit academisch onderzoek makkelijk te vertalen is naar maatschappelijke impact. Zijn onderzoek kan

echt iets betekenen voor sprekers van minderheidstalen of dialecten, bijvoorbeeld op het gebied van onderwijs.

Hoe dan? 'Voor veel talen bestaat er bijvoorbeeld wel materiaal in archieven. Sommige mensen zijn op zoek naar lesprogramma's om talen nieuw leven in te blazen. Maar die archieven zijn vaak niet geïndexeerd. Je kunt er dan weinig mee: je moet alles luisteren of handmatig doorzoeken.' Als onderdeel van zijn proefschrift ontwikkelde Martijn met zijn collega's een audiozoeksysteem. 'Zo kun je door een woord uit te spreken de hele collectie gesproken materiaal doorzoeken op dat woord. Deze techniek kun je gebruiken om dat soort materiaal doorzoekbaar te maken.'

Verdediging

En die donderdag kwam al dit harde werk van de laatste vier jaar samen tijdens de verdediging van zijn proefschrift. 'Ik had wel zenuwen, zeker ook de dagen ervoor. Maar eenmaal daar zit je in een soort focusmodus. De hele drie kwartier duurde voor mijn gevoel tien minuten.'

Na de woorden 'Hora Est' zat het erop en kreeg Martijn de beoordeling cum laude. 'Dat raakte mij wel. Tijdens de verdediging doe je gewoon je stinkende best, je

probeert alles zo goed mogelijk te pareren. Dus dat was een speciaal moment.'

Inclusieve spraaktechnologie

Na het afronden van zijn PhD is Martijn vertrokken naar Stanford University in de Amerikaanse staat Californië. Daar gaat hij onder andere verder met het onderzoeken en ontwikkelen van spraaktechnologie, en voor een deel ook spraakherkenning. 'Het doel is om het project nog breder te trekken en het toe te passen op verschillende taalfamilies. We willen een nog breder scala aan minderheidstalen en dialecten erbij betrekken.' Het doel is om toe te werken naar 'inclusieve spraaktechnologie.' Veel spraaktechnologie is nu nog vooral gefocust op Indo-Europese talen. Hoe mooi zou het zijn dat je, ongeacht je moedertaal of dialect, toegang hebt tot technologieën.

En niet getreurd, want hoewel Martijn in ieder geval voor de komende twee jaar in de Verenigde Staten woont, zullen ook Nederlandse minderheidstalen een plekje krijgen in het onderzoek naar inclusieve spraaktechnologie.

De Verhalen van Groningen: Mobiel zonder paard

Door: Martin Hillenga en Bouwe van Norden / Beeld: De Verhalen van Groningen / www.beeldbankgroningen.nl

De eerste auto's reden vanaf december 1895 door Nederland. Een van de eerste autobezitters was de Haagse hoffotograaf Adolphe Zimmermans. Voordat hij dit 'mobiel zonder paard' - een Benz Viktoria - in 1896 uit Duitsland liet overkomen, vroeg hij een vergunning aan om er de weg mee op te mogen. De hoofdcommissaris van politie liet hem weten dat hij geen vergunning nodig had. Twee jaar later werd daar anders over gedacht. Kennelijk werd het drukker op de wegen, en de vrees voor het nieuwe voertuig - dat een duizelingwekkende snelheid van wel 30 kilometer per uur kon halen - was nog alom aanwezig.

Politie en wegbeheerders wilden bij ongelukken daarom de identiteit van de eigenaren kunnen achterhalen. Dat was reden dat hun wagens vanaf januari 1898 een nummerbord moesten hebben. Het eerste verzoek aan het ministerie van Waterstaat 'tot het berijden van 's Rijks wegen met motorrijtuigen' was in februari 1898 afkomstig van de stad-Groninger bankier en effectenhandelaar Willem Allard van Dam. Hij werd - nadat hij een rijvaardigheidsproef had afgelegd - de trotse bezitter van het kenteken '1'. Het tweede nummerbord was ook voor een Groninger: Willem Allards broer Johannes.

Beide heren, die ook de eerste leden waren van de Nederlandsche Automobiël Club, bezaten een Pfeil, gefabriceerd door Friedrich Lutzmann uit het Duitse Dessau. Op de afgebeelde foto, gemaakt omstreeks 1900, rijdt de eerste auto van Groningen door Zoutkamp. Onbekend is wie bij deze gelegenheid de bestuursters waren. Het toegestroomde publiek bestaat hoofdzakelijk uit vrouwen en kinderen. De meeste mannen in het vissersdorp waren door de week op zee.

www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/mobiel-zonder-paard

Tentoonstelling 'Oorlog en Bevrijding 1940-1945 in de voormalige Gemeente Slochteren' in Woudbloem

**Bevrijdingsmuseum Noord Nederland
Oude aardappelloods De Woudbloem
26 april tot en met 20 mei**

Met het thema 'Woudbloem viert de Bevrijding' is er in april/mei 2024 in en om de oude aardappelloods De Woudbloem tijdens de expositie van het Bevrijdingsmuseum Noord Nederland van alles te beleven. Op het programma de muzikale vertelling 'Zay Gezunt' over de joods-groningse families Bollegraaf <https://collectiegroningen.nl> en Stoppelman naar een tekst van Beno Hofman en de voorstelling 'In de Illusie' over de goochelaars Ben-Ali Libi en professor Phillipini.

De Schildgroep komt naar De Woudbloem met de toneelvoorstelling 'Inundatie' en De Woudklank uit Slochteren vult de rijke akoestiek van de oude aardappelloods een avond met bijpassende bevrijdingsmuziek. De bezoekers kunnen genieten van een Vrijheidsmaaltijd met muziek van troubadour Jan Henk de Groot of van swingende naoorlogse jazzhits met het trio van de Duitse toetsenist Joe Dinkelbach. Er zijn twee filmavonden: de indrukwekkende docu 'Oorlog in Westerbork' in het bijzijn van de makers en 'Over de grens', de verfilming van het gelijknamige toneelstuk. George Tokaya geeft een goochelworkshop voor kinderen, de stoet historische legervoertuigen Keep them Rolling vereert De Woudbloem met een bezoek en natuurliefhebbers kunnen op ontdekking in het omliggende Roegwold met natuurfotograaf Wilco van der Laan. In deze bijzondere omgeving van authentiek, industrieel Gronings erfgoed in het hart van het prachtige natuurge-

bied 't Roegwold komen de verhalen tot leven!

Achtergrond

Het noorden van Nederland is een unieke regio met een gezamenlijke geschiedenis van de periode 1940 tot 1945. Het Bevrijdingsmuseum Noord Nederland vertelt de bezoekers hierover: een aangrijpend verhaal in een moeilijke tijd. In de monumentale voormalige Aardappelmeelfabriek De Woudbloem is een unieke en bijzondere expositie ingericht over de oorlog en bevrijding 1940-1945. Te zien is een fraaie expositie met foto's, verhalen en toelichting, voorwerpen en films over de gebeurtenissen in de provincie Groningen in de jaren 1940-1945. Dit alles belicht vanuit het noordelijke perspectief.

De drij van Woudbloem

In de presentaties is aandacht voor de gebeurtenissen tijdens de oorlog en de bevrijding 1940-1945 van de regio, dorpen en polders in een gedeelte van de huidige Gemeente Midden-Groningen. Over het verzet, verzetsmensen en oorlogsslachtoffers. Over de bevrijding

van onze regio. Over de rol van het vliegtuig, de betekenis van de radio in oorlogstijd, de vordering van de kerkklokken, de voedselvoorziening. Over de slachtoffers en de gevolgen van de April-meistaking in 1943 is een bijzonder presentatie met daarin het verhaal van 'De drij van Woudbloem' ingericht.

Nieuwe filmdocumentaires

In de presentatie 'Groningen Oorlog en Verzet 1940-1945' wordt getoond hoe na hevige beschietingen en gevechten de geallieerden onze provincie hebben bevrijd. Er zijn diverse oude filmjournalen te zien. Speciaal voor deze expositie is een aantal nieuwe filmdocumentaires gemaakt waarin ooggetuigen hun verhaal vertellen van wat zij hebben meegemaakt tijdens de oorlogsjaren. Heel bijzonder is de nieuwe filmdocumentaire over 'De inundatie'. Hierin wordt getoond hoe door de bezetter een groot deel van de provincie Groningen onder water werd gezet in een poging de opmars van de geallieerden tegen te houden. Als extra informatie zijn over diverse onderwerpen Readers gemaakt met daarin verhalen, foto's en afbeeldingen van documenten uit verschillende archieven.

Cultureel centrum

De Aardappelmeelfabriek De Woudbloem is een industrieel gebouw met een belangrijke historie. Met de bouw werd rond het jaar 1904 begonnen. De fabriek staat op een plek waar veel vaarwegen samenkomen en was daarmee makkelijk bereikbaar voor de schepen met aardappelen. In het historische gebouw is nu een scheepvaartbedrijf gevestigd. De unieke erfgoedlocatie van de voormalige opslagloods

is met het Pop-up theater en bioscoop momenteel in transitie naar cultureel centrum. Deze bijzondere plek wordt gebruikt voor diverse extra activiteiten.

In de Museumwinkel zijn boeken en dvd's te koop, dit alles over de periode oorlog en bevrijding. Aan de leestafels kunt u boeken en brochures inzien. Voor vragen staan de museumvrijwilligers u graag te woord. In het gezellige Museumcafé zijn diverse consumpties verkrijgbaar, ook kunt u daar terecht voor een eenvoudige goede lunch.

De expositie is in de voormalige loods van Aardappelmeelfabriek De Woudbloem, Scharmer AE 3 te 9618 PB Woudbloem. Geopend van vrijdag/zaterdag/zondag van 10:00 tot 17:00 uur plus extra ook open op Hemelvaartsdag en Tweede Pinksterdag. De toegang is gratis.

www.bevrijdingsmuseumnoordnederland.nl

In [Erfgoednieuws mei 2023](#) is een interview opgenomen met de Groninger troebadoer Jan Henk de Groot, die een lied schreef over 'De

drij van Woudbloem'. Hierin wordt de standrechtelijke executie van drie werknemers van de aardappelmeelfabriek in mei 1943 bezongen als afschrikwekkend voorbeeld voor hen die net als zij staakten. www.youtube.com
Lees ook het verhaal over de stakers van Woudbloem op de [Verhalen van Groningen](#).

Tentoonstelling 'Hendrik Antonius ter Reegen, Veendammer beeldhouwer, ambachtsman en kunstenaar'

tot en met 26 mei

Veenkoloniaal Museum Veendam

Zijn heiligenbeelden, preekstoelen, banken, doopvonten en andere kerkmeubels zijn tot op de dag van vandaag te zien in kerken in het noorden van Nederland, maar zijn naam is nog maar bij weinigen bekend: de beeldhouwer Hendrik Antonius ter Reegen (1892-1973) werkte vanaf 1922 tot aan zijn dood in 1973 in zijn werkplaats aan het Boven Oosterdiep in Veendam. Ter Reegen maakte zijn leven lang werken voor veel katholieke en enkele protestantse kerken in Nederland en soms daarbuiten. Het grootste deel van zijn kerkelijke werk is te vinden in Noord-Nederland, en in het bijzonder in de Groninger en Drentse Veenkoloniën. Het meeste ervan stamt uit de periode tussen 1925 en 1950. In deze door gastconservator Jacolien Wubs samengestelde tentoonstelling, maakt de bezoeker kennis met de ontwerpschetsen, heiligenbeelden, meubilair en vrij werk van Ter Reegen.

Tentoonstelling Een eerbetoon aan Barbara Hoyng

tot en met 2 juni / Kerk Zuurdijk

Een expositie van het tweedimensionale werk

van beeldend kunstenaar Barbara Hoyng (1937-2023), werk dat tevens in de kerk aange-schaft kan worden. Barbara was in eerste instantie beeldhouwer. Het werk begon altijd met een ontwerptekening en dat is terug te zien in haar teken- en schilderwerk, Sterk, krachtig, maar tegelijkertijd heel verfijnd en harmonieus. Behalve haar werktekeningen zijn er een paar beelden te zien. Zowel haar werk in steen als haar tekeningen doen denken aan prehistorische beelden en tekeningen: krachtig, primitief en trefzeker. De tekeningen zijn te verdelen in vier thema's: muziek, paarden, schaapjes en mensen. Het ging Barbara om de eenvoud van de vorm, waarmee toch alles gezegd kon worden.

Tentoonstelling beeldhouwer Gert Sennema Moederland

tot en met 30 juni

Museum Borg Verhildersum Leens | Koetshuis

De tentoonstelling in het koetshuis van Verhildersum verbindt kunstwerken van Gert Sennema met de creatieve maakplaats (zijn atelier) en de kunst die daar wordt gemaakt. De wer-

ken in de private ruimte worden voor deze expositie ook gepresenteerd door middel van foto's van Willem van der Velde.

De expositie is een unieke kans om ook sculpturen te zien die niet in opdracht zijn ontstaan. Deze beelden zijn gemaakt uit hout en klei uit de eigen leefomgeving van Sennema. Verder draait er een korte documentaire in de ruimte van het koetshuis over het werk van de beeldhouwer. Er zijn gereedschappen en voorstudies van de werken te zien.

Tentoonstelling met werk van fotografe en digitale kunstenaar Petra Fens

tot en met 28 juli

Vestingmuseum Oudeschans

De passie van Petra Fens voor het vak is met de jaren, van hobby naar beroepsfotograaf, gegroeid. Ze heeft de opleiding beroepsfotograaf en daarnaast een aantal cursussen

gedaan, zodat ze met haar twee Canoncamera's en haar computer weet waar ze mee bezig is. En dat levert mooie en bijzondere foto's op.

Tentoonstelling Heer en knecht. De Alberda's en hun personeel

seizoen 2024

Museum Menkemaborg Uithuizen

De tentoonstelling is een vervolg op de succesvolle tentoonstelling over de Grand Tour vorig jaar. Het gaat nu niet alleen over de koetsier die de adel door heel Europa bracht, maar ook over de juffer die voor de jonge kinderen zorgde, over de tuinman en de jachtopziener. De tentoonstelling belicht alle personeelsleden die ervoor zorgden dat de adellijke familie Alberda op de Menkemaborg hun luxelevens kon leiden. In alle borgkamers worden een of meerdere personeelsfuncties opgevoerd en bijbehorende attributen als de koetsiershoed, een jachtgeweer en een schellekoord getoond. In hun hoogtijdagen zullen de Alberda's zo'n

tien tot vijftien personeelsleden in dienst hebben gehad. Zij kwamen veelal tezamen in de keuken in de kelder van de borg, het downstairs, waar het een bedrijvige bedoening geweest zal zijn.

Tentoonstelling 'Licht over Aduard'

Het verhaal van het Sint Bernardusklooster

seizoen 2024

Kloostermuseum Sint Bernardushof Aduard

In 1192 werd op 9 juni, de feestdag van Sint Bonifatius, bisschop en martelaar, de Sint Bernardusabdij te Aduard gesticht. Dit klooster was het tweede dochterklooster van klooster Klaarkamp in Friesland. De reden van de stichting van een klooster juist op die plek, was dat daar dikwijls in de nacht lichten werden gezien. Men dacht dat het licht een voorspellende waarde had voor wat komen zou. Daarom werkten de gelovigen, door devotie in vuur en vlam gezet, eendrachtig aan de bouw van het klooster, in de hoop dat dit werk welgevaldig zou zijn aan de almachtige God, die deze plaats zo overduidelijk van tevoren had aangezezen.

De tentoonstelling belicht de geschiedenis van het klooster vanaf de stichting tot aan de ondergang. Diverse thema's, zoals de bouw, waterbeheersing, landbouw en handel worden belicht.

Tentoonstelling Door de bomen

tot en met 22 september

Museum Landgoed Fraylemaborg Slochteren

Het park van de Fraylemaborg is een rijksmonument; een aangelegd park van nationaal belang, dat behouden moet blijven. Waarom

eigenlijk, wat maakt het zo bijzonder? En hoe behoud je een levend monument? Het landgoed om de Fraeylemaborg is een zorgvuldig aangelegd park waar ontwerpen uit verschillende eeuwen naast elkaar voortbestaan. Met behulp van historische kaarten van onder andere tuinarchitect L.P. Roodbaard en beeldende kunst krijgt de bezoeker een beeld van de Franse barok en Engelse landschapsstijl. Er wordt al eeuwenlang hard gewerkt in het park. Een film uit circa 1950 toont hoe het kappen en transport van hout in zijn werk ging. Speciaal voor de expositie is ook een nieuwe film gemaakt die inzicht geeft in het huidige beheer van het park en de lastige keuzes achter de schermen.

Het park is ook een plek waar mensen samenkomen, van de bekende Dikke Boom tot de zendingsfeesten. De herinneringen van borgen buurtbewoners en bijzondere voorwerpen tonen de enorme veelzijdigheid van de beleving, inclusief werk van kunstenaars Wilco van der Laan, Adri Wolters, Reinder Homan en meer.

PAUL&ALBERT WIND; FOTO: ROELOF BOS

JOHAN DIJKSTRA. VEENARBEIDERS

Tentoonstelling Ons Laand, landschapsbeleving

14 april tot en met 6 oktober

Het MOW | Museum Westerwolde
Bellingwolde

Kunstenaars nodigen mensen al eeuwen uit om ons land door hun ogen te bekijken, in schoonheid, verwondering en soms verwarring. Het MOW | Museum Westerwolde verzamelt al een halve eeuw kunstwerken met een band met de eigen streek, van realistisch tot abstract en van oud tot nieuw. Oudere werken tonen ons een wereld die we soms nauwelijks nog herkennen, met landarbeiders in het veld,

zandweggetjes en paard en wagen. Nieuwere werken spelen met de structuren en kleuren van het land of met bijzondere eigenschappen als de wind die over het weidse land aan kracht wint. Recent kruipen zorgen over een snel veranderend ommeland in werken door. Het MOW combineert in deze tentoonstelling (voor een deel historische) stukken uit eigen collectie (grotendeels Westerwolde maar ook Oldambt) met werken van hedendaagse kunstenaars. De tentoonstelling is een vervolg van een kleinere expositie met dezelfde titel uit 2019.

Colofon

Jaargang 5, nummer 2, april 2024
ISSN: 24-05-8270

Redactie:
Thea Pol, Patricia Ottay

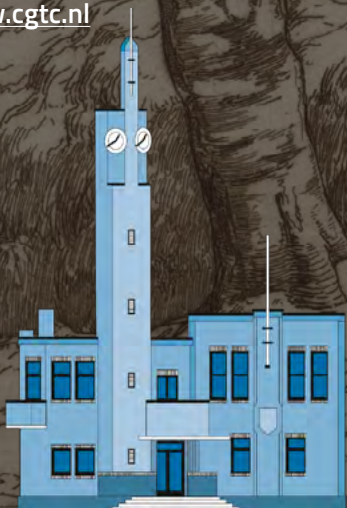
Met medewerking van:
Charlotte Dommerholt, Sisi van Halsema,
Ellen Hamberg, Martin Hillenga,
Bouwe van Norden

Wilt u reageren of heeft u kopij:
info@erfgoedpartners.nl

Vormgeevingsconcept en lay-out:
Gerard de Vries, Smartmobiletour.nl

Erfgoednieuws is de digitale
nieuwsbrief van Erfgoedpartners en
CGTC en verschijnt iedere zes weken.
Deze nieuwsbrief kon tot stand komen
mede dankzij de jaarlijkse subsidie van
de Provincie Groningen.

Erfgoedpartners en CGTC
Berlaghehuis
Raadhuisstraat 3
9988 RE Usquert
www.erfgoedpartners.nl
www.cgtc.nl

CGTC Centrum
Groninger
Taal & Cultuur

